

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (92)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Археология

Жауымбаев С.У. Қарқаралы өңірін археологиялық тұрғыдан зерттеу	4
Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ. Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері	10
М. Хабдулина, М. Педрацки, Г. Букешева. Қола дәуірі мәдениеттерінің Қазақстанның археологиялық ескерткіштері негізіндегі байланыстары	21
Әбілмәліков Қ.Қ., Зайберт В.Ф. 2020 жылы Ботай елді мекенінде жүргізілген археологиялық зерттеулер	33

Этнография

С. Дж. Ардаев. Звездные ориентиры туркменских караванов	38
Артықбаев Ж.О. Қаңға баба – көне өркениет орталығы	44
Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстау және маңғыттар ..	56
Тойшанұлы А. Нар идірген нақыстар	63
Мухамедина Э. Тайжан Қалмағамбетовтің өмірі мен шығармашылығы	75
Төлегенұлы Қ. Абақ Керей Сарбас руы туралы	85
Жәкішева З.С. Түркі халықтарының этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптар	97

Антропология

О. Исмагулов, А. Исмагулова. В поддержку Президента независимого Казахстана	110
--	-----

Филология

Аймұхамбет Ж.Ә. Мифтік танымдағы анимизм және көркем әдебиеттегі кейіптеу	124
Сарекенова Қ.Қ. Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ғылым салалары	136

Алтаев Б.Е. Ставший легендой при жизни	146
---	-----

Современное искусство

Нугер Д. Методологии экспедиционных и не экспедиционных художников степи XVIII в.	157
---	-----

Archeology

Zhauymbaev S.U. Archaeological research of the Karkarala region	4
Utubayev Zh.R., Suyundukova M.K. Tamga-like signs in ceramics in the Babish mola 7 settlement	10
M. Khabdulina, M. Pedracki, G. Bukesheva. Interaction of cultures of the era of bronze based on archaeological monuments of Kazakhstan	21

K. K. Abilmalikov, V. F. Zaibert. Archaeological research on Botai settlement in 2020	33
--	----

Ethnography

S.J. Ardaev. Star landmarks of turkmen caravans	38
Artykbayev Zh.O. Kanga baba – center of ancient civilisation	44
Nurdauletova B.I. Mangystau and mangits	56

Toishanuky A. Ritual songs for taming female pets to their young	63
Mukhamedina E. The life and work of Tijan Kalmagambetov	75
K. Tolegenuly. Sarbas tribe in Abak Keray	85

Zhakisheva Z.S. Traditional musical instruments in the ethnoculture of turkic people	97
---	----

Anthropology

O. Ismagulov, A. Ismagulova. In support of the President of independent Kazakhstan	110
---	-----

Philology

Aimukhambet Zh.A. Animism in the mythical mind and the artistic imagination	124
Sarekenova K.K. Branches of science in the works of Abay Kunanbayuly	136

Altaev B.E. The core was full of flames	146
--	-----

Modern Art

Nuger D. To the problem of researching the methodologies of expeditionary and non-expeditionary Steppe artists of the 18th century	157
---	-----

Сарекенова Қ.Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: sareke.kk@gmail.com

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМ САЛАЛАРЫ

Мақалада қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ғылым-білімнің салалары және оның қандай нәтиже беретіндігі жайында қарастырылып, ойшыл-ақынның ғылым мен білімді жеріне жеткізіп айтқаны, өзі ғылым мен білімді өте жақсы білген және түсінгендігі айқындалған. Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша ғылымның салалары Аллатану, Адамтану, Дүниетану деп аталатын үш топқа бөлінген. Онда Алдымен Аллаға иман келтіру арқылы, біз рухани дәулет жинаймыз, одан кейін өзімізді тану жолында Аллаға ұқсас боламын деп, талпынып, «Толық адам» ілімін меңгеруіміз керек, соңында, өзімізді қоршаған ортаны тану арқылы Алланың жаратқан ғаламын зерттеуіміз керек екендігі зерделенген. Абай Құнанбайұлы шығармаларында келтірілген ғылым мен білімге қатысты тұжырымдардың қазіргі таңда да күн тәртібінен түспеген өзекті мәселелер екені қазіргі жағдаймен салыстырыла көрсетіледі. Сонымен, мақалада ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тапқан Абай Құнанбайұлының еңбектерінде ғылым мен білім мәселесінің алар орны ерекше екендігі анықталған.

Түйін сөздер: қазақ, Абай Құнанбайұлы, Қара сөздер, өлең, білім, ғылым, сөз мағынасы.

Абай Құнанбайұлының шығармаларында ең негізгі тірек ойдың бірі – ғылым мен білім. Жалпы кез келген адам, кез келген ұлт дұрыс өмір сүру үшін, ең алдымен ғылым мен білім керектігін ойшыла ақын дөп басып айтқан. Хакім Абайдың қара сөздерінде де, ақын Абайдың өлеңдерінде де тірек ұғымның бірі – ғылым мен білім.

Абай Құнанбайұлының ғылым мен білімді жеріне жеткізіп айтқаны, өзі ғылым мен білімді өте жақсы білген және түсінгендігін Ахмет Байтұрсынұлының пікірімен келтірсек: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайшылыққа кемшілігі болар» деп, тайсақтап, тартынбаған. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне, Абай әртүрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіма халін, жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына

қарағанда, Абай Спенсер, Льюс, Дрепер деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған (Бөкейхан Әлихан, 2012). Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған, сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар», – дейді, кезінде «Қазақтың бас ақыны» деп мақала жазған ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы (Байтұрсынұлы, 2013:593).

Ғылым мен білімді табудың жолдарын, оны зерттеудің әдістерін көрсетіп берген Абай хакім, енді өз Қара сөздерінде ғылымның салаларын түсіндіреді. Біз бұл бөлімде тек Абай Құнанбайұлының өз сөзімен ғана түсіндіруге тырыстық.

ҒЫЛЫМСАЛАЛАРЫ. Абай Құнанбайұлының әйгілі Отыз сегізінші қара сөзінде көрсетілгендей, дана Абай, хакім Абай үшін ғылым деген Алланың жаратылысы, Алланың жаратқан ғаламы. Бұл ғылым, құдіретте ешбір *ниһоятсіз* (өлшеусіз, шексіз), ғылымында *гафләт* (ұқыпсыздық, қателік, қапы қалу), құдіретінде епсіздік және нашарлық жоқ. *Саниғын сұңғатына* (жақсылық жасаушыға) қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай *хикметпенен* (кереметпенен) жарастырып, қандай құдіретпенен орналастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді.

Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады.

Сонан соң ғана Алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана *жәліб мәнфағат* (кіріс кіргізу, өнім түсіру, өзіне тән мінез-құлық) *дәфғы мұзарратларны* (шығынды төлеу, залалды төлеу; залалдыдан қашу, залалдыны ұнатпау) айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады.

I. АЛЛА ТАҒАЛАНЫ ТАНЫМАҚТЫҚ (МАҒРИФАТТУЛЛА): Біз Алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, *хикметіне* ешбір хакім (*әкім, данышпан*) ақыл ерістіре алмады. Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды:

1. Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, уә құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа салаллаһу ғалайһи уәссәлләм оның тарапынан елші екендігіне инандың.

Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те – ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те Алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкінаттың (арабша, болуы мүмкін нәрселер, мүмкіншілік) ішінде не нәрсенің *ужуді* (арабша, болу, өмір сүру, болмыс) бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске айтылатұғын бір *қадимге* (арабша, ескі, көне) *тағриф* болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде, құдай табарақа уатағала кітаптарда сегіз *субутия* (арабша, орнықты, дәлелді, тұрақты) сипаттары

бірлән, уә тоқсан тоғыз *Әсма-и хұсналар* (арабша, көркем, жақсы есімдер) бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы Алла тағаланың *затия* (арабша, өзіне лайық, меншікті) *субутия* уә *фиглия* (арабша, нақтылы) сипаттары дүр.

2. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзің инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек. Сіз «*Әмәнтү биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи*» (мен Аллаға сол сияқты оның есімдері мен құдіретті сипаттарына сенемін) дедіңіз. Ол есім *Аллалар һәмма ол Алла тағаланың фиғылғазимләрінің* (арабша, ұлыс) аттары, олардың мағынасын біл *һәм сегіз сифат затиялары* (арабша, ерекшеленген сипат, өзіне лайықты меншікті сипат, қасиет) не деген сөз, кәміл үйрен. Өзіңді оның құлы біліп, өзіне *муслим* (арабша, берілу, сену) ат қойып, *тәслим* (арабша, берілу, сену) болғаныңа раст боласың да. Өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ. Оның үшін Алла тағаланың сипаттары: *Хаят* (арабша, өмір, тіршілік), *Ғылым*, *Құдірет* (арабша, күш, құдірет), *Басар* (арабша, түсіну, білу, қабылдау), *Сәмиғ* (арабша, естуші, тыңдаушы), *Ирада* (арабша, тілек, мақсат, қалау), *Қалам* (арабша, сөз, тіл), *Тәкин* (арабша, тудыру, жасау, бар қылу). Бұл сегізінен Алла тағаладағыдай *кәмәлат-ғазамат* (арабша, үлкен жетістік, күрделі толығу) бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты. Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз *зәһрә* (арабша, кішкентай, заттың бір бөлігі) аттас сипатымызды ол Алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақпенен біздің атымыз муслим бола ала ма?

Алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар *бірлән тағрифлап* (арабша, түсіндіру, анықтау) танымаққа керек.

Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі – *ғылым, құдірет*. Сегіз сипаттан қалған алтауы – бұларға *шарх* (арабша, түсінік (түсіндіру), ашу, анықтау). Ол алтауының бірі – *хаят*, яғни тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым, құдірет сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдірет олула боларлық нәрселер ме? Әлбетте, ғылым құдіреті бар болады: *хаяты* –

мағлұм, бірі – *ирада*, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге *харекет* бермейді. *Һаммага* харекет беретұғын өзі. Ол ирада ғылымының бір сипаты кәләм, яғни сөйлеуші деген, сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын күдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, есітуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты.

3. Күдірет ғылым ақылдан басқа болатұғын, Алла тағалада болған күдірет – ғылым һәм рахмет. Ол – рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да, Алла тағаланың *Рахман* (арабша, жарылқаушы, мейірімді), *Рахим* (арабша, кешіруші, мейірімді, жан ашушы), *Ғафур* (арабша, кешіруші), *Уадуд* (арабша, сүйікті, сүюші), *Хафиз* (арабша, қорғаушы, кешіруші, ара тұрушы), *Сәттар* (арабша, кешіруші, ара тұрушы), *Раззақ* (арабша, несібе беруші, ырыздық беруші), *Нафиг* (арабша, қосымша несібе беруші, пайда беруші), *Уәкил* (арабша, уәкіл, басқарушы), *Латиф* (арабша, жақсылық жасаушы, мейірбан, қайырымды) деген есімдеріне бинаән (арабша, негізделген, орнатылған) бір ұлығ сипатынан хиссаптауға жарайды. Бұл сөзіме *нақлия* (арабша, дәстүрге сүйенген ғылым, дәстүрлі сөздер) дәлелім – жоғарыдағы жазылған алла тағаланың есімдері. *Ғақлия* (арабша, ақылмен не оймен түсіну) дәлелім құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа, бірінен бір пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды *инсанды* (арабша, адам, адам баласы) жаратыпты.

Ары қарай пайданы қалай алу керектігін түсіндіреді. Яғни, Аллаға илану, сену арқылы адам қалай өмір сүру керектігін түсіндіреді.

4. Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан *гадаләт*, *шапағат* секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – құданың (Алланың) жолы. Ол *ниһаятсыз* жол, сол *ниһаятсыз* жолға аяғыңды берік бастың, *ниһаятсыз* құдаға *тағырып хасил* (арабша, жақын нәтиже, ұқсас, жақын қорытынды) болып *хас* (арабша, ерекше) езгу құлдарынан болмақ үміт бар, өзге жолда не үміт бар?

5. Белгілі, Құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз *тәклиф* (арабша, жұмыс арту, міндет, борыш, еңбек, дәстүр) қылмады. Бәрінің хикметі

бар, бәрінің себебі бар, біздің *ғауам* (арабша, көпшілік халық, жай халық) былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке *ижтиһад* ләзім (арабша, талап ету керек, көңілмен еңбек ету керек), сіздер әрбір *ғамал* қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола *қасд* (арабша, мақсат, ниет, ой арнау) етіп, ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз *салаллаһу ғалайһи уәссәлламнің* (арабша, Алла саған игі тілек тілеп, сәлеміңді қабыл алсын, амандассын) хадис шарифі «*иннама-л-ағмал, бин-ниет*» (арабша, шынында, еңбек, ниетке (мақсатқа) негізделеді) деген. Енді ниет еттіңіз *таһарат* (арабша, тазалық, намаз алдындағы жуыну) алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз *заһирынан* (арабша, анық, сыртқы, сырттай) қалыпсыз ғибадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе? Сіздің *батыныңыз* (арабша, ішкі, көрінбейтін, жабық) таза болмағы әуелі иман болып, бұл *заһир ғибадатыңыз* иманды болған соң ғана, *парыз* болған, сіздің *заһирыңыздағы ғибадат* – *батыныңыздағы* иманның көлеңкесі, һәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес, біреу, бірақ ізгі тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, күңгірттенеді, бәлки, сөнү хаупі де бар деген. Егер надандар ол *ғибадаттың* (арабша, табыну, қызмет ету, сыйлау) ішкі сырын ескермей қылса, соны қылып жүріп, иманы сөнер деген.

Ғылымның «Аллатану» деп аталатын саласы туралы айтылған Отыз сегізінші қара сөздегі ойы Абай Құнанбайұлының «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп басталатын өлеңінде өрнектеледі. Салыстырып көрейік:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
 Рас сөз ешуақытта жалған болмас.
 Көп кітап келді Алладан, оның төрті
 Алланы танытуға сөз айырмас.
 Аманту оқымаған кісі бар ма?
 Уәктубиһи дегенмен ісі бар ма?
 Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
 Жарлық берді ол сіздерге, сөзді ұғарға.
 Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
 Оларға кез-кезімен нәби келді.
 Қағида шаригаты өзгерсе де,
 Тағриф алла еш жерде өзгермеді.
 Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес,
 Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес.
 Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен
 Бос сөзбенен қастаспай, түзу келмес.

*Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.
Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тәхқиқ біл.
Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.
Дін де осы, шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ – хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой – онан шошы.
Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.
Бас жоғары жаралған, мойын төмен,
Қарашы, дене біткен ретімен.
Істің басы – ретін танымақтық,
Иман білмес тағатты қабыл демен.
Имамдар гибадаттан сөз қозғаған,
Хуснизән мен иманды білді ойлаған.
Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,
Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған.
Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мумин болсаң, үйреніп, сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзі дүр ол,
Тәуилін білерлік ғылымың шақ.
Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой – шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тыйғанымыз?
Мүмин болсаң, әуелі иманды бол,
Пендеге иман өзі ашады жол,
Шын илан да, таза ойла бір иманды,
Мұнафиқ намаз қылмап па, мағлұм ғой ол.
Алла ішінді айтқызбай біледі ойла,
Пендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мүмин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!*

Бұл жерде профессор Ж. Манкееваның пікірін келтіруді жөн санап отырмыз. «Атап айтқанда, адам баласының иманжүзділігі, өзінің ішкі жан дүниесінің тәрбиелілігі, сезімталдығы, ең бастысы, өзі киелі деп санаған тылсым әлемге сенуі (иманы) – қазақ баласының рухани кеңістігінің негізгі мазмұны. Себебі, жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес іс-әрекеттерінің нәтижесінде адам өзінің рухани-мәдени деңгейін де көтереді. Осы әрекеттердің

қайнары, түрлі қозғаушы күші ретінде өмірдің мәні мен мағынасын іздеу, өмірдегі өз орнын табуға ұмтылу, шығармашылық талпыныс, ізгілік, т.б. мәселелер танылады (Манкеева, 2014: 282). Осымен байланысты қай ұлттың мәдениетін алсақ та, ондағы салт-дәстүр жүйесі ерекше назар аударарды. И.Г. Гердер атап көрсеткендей: «Салт-дәстүр – тіл мен мәдениет бастауларының анасы» (Гердер, 1977: 252). Бұл тұжырымға негіз болатын – салт-дәстүрге тән үш белгі: жалпыхалықтық сипат, тұрақтылық, ұрпақ сабақтастығы. Осы үш белгінің негізінде тұтасатын ұлт мәдениеті ұлттың болмысын айшықты айғақтайтыны Шығыс философиясында (Конфуций ілімінде, т.б.) ерекше аталады. Яғни, мәдениет өзінің кең мағынасында, мәдениеттанушылар анықтағандай, бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады да, «терең философиялық ойдың ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің сұрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі» (Ақпанбет, 1993: 36).

Яғни, қазіргі кезде біздің елімізде де, жалпы ғылымда да өзекті болып отырған рухани мәдениеттің бастауы – Абай атамыз XIX ғасырда айтқан имандылық екен. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде Абай Құнанбайұлының «Иманы жоқтың ұяты жоқ» деген сөзі. Адам өміріндегі ізгілікке, адамгершілікке, жалпы гуманизмге қатысты іс-әрекетінің барлығы ұятқа келіп тіреледі.

II. ӨЗІН ТАНЫМАҚТЫҚ (АДАМТАНУ)

Абай атамыз адамның адамдығы осы ғылым, білімге деген махаббатпенен (Махаббат, ең алдымен, Абай атамыздың айтуынша, АЛЛАНЫҢ адамға деген махаббаты).

Енді біліңіздер, ей, перзенттер! Құдай тағаланың жолы деген жол Алла тағаланың өзіндей ниһаятсыз болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді.

1. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақдық һәм адамдық дүр.

2. Алла табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфаккару фиғла иллаһи» (арабша, тәңір туралы ойлану) деген хадис шарифтің (арабша, хадис, әңгіме) «инналаһу йухиббул муқситин» (арабша, Шынында да, Құдай әділ адамдарды сүйеді) деген аяттарға ешкімнің ықыласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргенім жоқ. «Әтәмурун әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу йухиббул муқсин» (арабша, адамдар жақсылық пен иманшылыққа табынады, соңынан ереді, өйткені Алла да жақсыны сүйеді), «уәлләзинә әмәну уәәмилиу салихати улайна асхабул жәннәти һәм фиһа халидун» (арабша, адал жүрушілердің және жақсылық жасаушылардың орны ұжмақта (жәннатта) және олар мәңгілік) деген аяттар құранның іші толған ғамалус-салих (арабша, жақсылық іс, игі іс) не екенін білмейміз.

3. Шәкірліктен (арабша, ризалық білдіруші, шүкіршілік айтушы) ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар (арабша, жақтаушы, қорғаушы) гадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һаммасы босанады. Алаяр софының бір фәрдадән жүз фәрда бижай (арабша, бір адамнан жүз адам қолайсыз жағдайда) дегені басыңа келеді.

4. Бірақ бұл жол (құдай жолы) – бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз, жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген ғана кісі істің кәмәлатына жетпек. Бұл заманда надир, бұған ғылымның да зоры, сиддиқ, қайраттың да зоры, махаббаттың халлақна да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы – қиынның қиыны, бәлки, фитнә болар.

5. Дүниеде ғылым заһири бар, олар айтылмыштарды жазылмыштар, оны нақлия деп те айтады. Бұл нақлияға жүйріктер ғалым атанады. Құдай тәбәрака уа тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәффақкару фи әла-иллаһи деген хадиске бинаән бұл сүнғати құдадан ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тыю жоқ, бәлки, сүнғатынан себебін білмекке құмарлықтан саниғ ғашықтық шығады. Құдай тәбәраканың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық-мағшұғлыққа халик бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз, алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббатпенен ғана елжіремекті құдаға ғашық болды дейміз. Олай болғанда хикмет құдаға пенде ат қойды. Бұлар хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандарыменен һаммасы адам

баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртабада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақпенен ләззаттанады.

6. Құдай тағала дүниені кәмәлатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өссін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды–әуелі дос көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңнан келгенінше достық мақамында болмақ. Кімге достығың болса, достық шақырады. Ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ.

7. Бұлардың (өзін өзге адамнан артық санау, мақтаншақтық, надандық, еріншектік, залымдық) емі, халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, гадаләт ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын... Ол білім, ғылымы құдаға мұқтәди болсын. Ғылым әуелі ғалами ғылымға мұқтәди болсын. Яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәлатты бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және құдай тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки, бұларсыз тағат тағат та емес.

Белгілі, құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһад ләзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд етіп, ниет етесіз.

Аллатану мен адамтанудың түйінін ақын Абай Құнанбайұлының мына өлеңінен көруге болады:

Адам – бір боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың өлсең тағы.
Мені мен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы.
Кеше бала ең, келдің гой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

XX ғасырдың соңынан бері қарай өнер мен гуманитарлық ғылым саласы антропоцентристік бағытта дамып келеді. Бұл жерде, адамтану деп, Абай Құнанбайұлы, негізінен, әркімнің өзін-өзі

МӘДЕНИ МҰРА

тануы керек, өзін жақсылыққа тәрбиелеу керек, яғни жүректі таза ұстау керектігін XIX ғасырдың соңында-ақ бұл мәселені көтеріп, шешімін айтып берген екен.

*Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар*

Еңбегің мен ақылың екі жақтап, – дейді данышпан Абай атамыз. Яғни бұл сөз, өзіңе сенім арту керек екендігін түсінікті айтып отыр.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдан бастап, гуманитарлық ғылым саласында адамтануға көп көңіл бөлінуде. Негізгі адамтану – философиялық категория. Жаңа айтқанымыздай, гуманитарлық ғылым саласы, оның ішінде, әдебиеттану, тіл білімі, тарих, т.б. ғылымдар ғылыми тұжырымдарын бұрынғыдай ғылымның құрылымдық парадигмасынан гөрі, антропоцентристік парадигмада қарастыра бастады. Ал Хакім Абай Құнанбайұлы Алланы танумен қатар, адамтануды да сол XIX ғасырдың соңында айтып қойған. Ал енді Абай Құнанбайұлы мен философ-ғалымдардың көзқарасын келтірсек: «Философияның басты нысаны – адам. Нағыз философия адам танумен, адам жұмбағын шешумен айналысады. «Адам деген – құпия сыр, – деп жазады көрнекті орыс ойшыл-жазушысы Ф.М. Достоевский, – бұл құпияны ашу керек... Мен бұл құпияның сырын ашуға тырысамын...». Неміс философы Канттың пікірінше, философияның негізгі міндеті – адамға адам болып өмір сүруді үйрету, адамның дүниедегі орнын көрсету. И. Канттың адам туралы ілімінің – антропологиясының бір сұрағы – «Мен неге үміт арта аламын?». Оған ол: «Бәріне де, тіпті Құдайға да үміт артуға болады. Бірақ түбінде бәрі адамның өзіне келіп тіреледі», – деп жауап береді. Яғни, бұл тақырып Абай ілімінің әлемдік философиямен ұштасып жатқандығының бір көрінісі: Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап, Әуре етеді ішіне қулық сақтап. Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап. Абай даналыққа, даналықты жеткізетін сөзге, іске, мінез-құлыққа ерекше мән береді. Абай даналықты танып, бағалайды. Абай іліміндегі даналық – теориялық топшылау емес, адам болып өмір сүру тәсілі. Даналықтың түйіні, нақты көрінісі – түсінік. Адамға қатысты нәрселердің бәрін Абай терең түсінеді. Абай ілімінде адам туралы, «адамның кейбір кездері» туралы, дүние, өмір, ар-ұят, жақсы-жаман қылықтар, махаббат, достық, білім-ғылым туралы

таңғажайып түсінік бар. ... Философияның көздейтіні – адам. Ал адамды танып қою аз, түсіну керек. Абай сөздеріндегі түсінік өмірден, тарихтан, адамдардың сөзін, ісін, мінез-құлқын, қарым-қатынасын көріп-біліп, пайымдап, ой елегінен өткізуден туған. Абайда толық адам туралы жан-жақты ойластырылған ілім бар, – дейді» (Рысқалиев, 2020).

Яғни, Абай Құнанбайұлы адамтану ғылымы бойынша белгілі бір ілімнің негізін салған. Ол ілім – «толық адам» ілімі.

III. ДҮНИЕНІ ТАНЫМАҚТЫҚ

Дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен зарарлы надандық, ол құранда сөгілген;

Пайғамбарымыз салаллаһуғалайһиуәссәлләм «ақыр заманда бір жылдық бір күн болар» дегенде сахаба-и кәрәмлар (арабша, Мұхаммед пайғамбардың қадірлі әріптестері – Мұхаммед Пайғамбарды қолдаушы сахабалары, қадірлі, сүйікті, рухани әріптестері) «бұл бір жылдық бір күнде намаз нешеу болар» деп сұрағанда: оның патуасын сол заманның ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң, замана өзгеруімен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады.

Яғни, бұл дүниенің ғалымдарына да ерекше назар аударылған.

1. Пенделіктің *кәмалаты* әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп *тариқатқа* (арабша, діни ағым, дін жолы) кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? *Хәрами* (арабша, арам нәрсе), *макруһи* (арабша, жиренішті, жаман. Діни ұғым бойынша жасауға болмайтын іс, әбүйірсіз іс) былай тұрсын, Құдай тағаланың қуатыменен, *ижтиһад* ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген *нигметтеріне* (арабша, жақсы өмір, байлық, (Алланың) берген бақыты, рақметі), онан көрмек *хұзурға* (арабша, көркею, даму, мәдениеттілік, рахатшылық) суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па?

Сахиб нигметке (арабша, байлық, дәулет иесі. Бұл жерде «Құдайдың бергені» деген мағынада) шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба?

2. Бұл хакімдер ұйқы, тыныштық, әуесқыздықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрияны тауып,

аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істегіп қойып тұрғандығы, уахсусан (арабша, әсіресе, ерекше) адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмқты үйреткендігі – баршасы нафиғлық (арабша, пайдалы, өнегелі іс) болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ.

3. Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз.

Осы ретпен Абай Құнанбайұлы ғылым мен білімнің үш саласын (Аллатану, адамтану, дүниетану) көрсетіп, анықтап береді.

Осы «Абай туралы философиялық трактат» атты еңбегінде академик Ғ. Есім мынадай тұжырым жасайды: «...Адамды жақсы кісі атандыратын үш мәселеге қысқаша тоқталайық, – дейді де, ары қарай – Алла тағаланы танымақтық туралы. Алланы тану оның кереметтерін тану, оны Жаратушы деп түсіну, мойындау. Жаратушыны танып-білуде тура жол жоқ, оны біз тек қана өз құдіретімен жаратқандары арқылы білмекпіз. Жаратушы не жаратты? Бар болмыстың бәрі Жаратушының қызметтері, яғни Жаратушыны тану деген сөз бүкіл жаратылысты тануға талпыныс. Біз ғылымдар типологиясын жасағанда жаратылыстану ғылымдары деп – физика, биология, химия, т.б. айта бастаймыз. Бұл ғылымдардың бәрі жаратылыс құбылыстарын, заңдылықтарын зерттейді. Сондықтан жаратушы идеясын мойындаған адамның жаратылысты тану арқылы Алланы танымақтығы айқын болады. Бұл Алла тағаланы танымаққа бастайтын жол, ғылым жолы.

Адамның «өзін танымақ» дегенге келсек, бұл проблема төңірегінде психология, философия ғылымдарында көптеген теория, концепциялар бар. Адам өзін қалай танымақ, әрине өзгелер арқылы, демек бұл адамтану ілімінің өзекті саласы. Орыс тілінде өзін танымақты «самопознание» дейді. Бұл арнайы білім саласы.

«Дүниені танымақ» – деген мәселе дүниетаным деген ұғымды білдіреді. Философияның басты қызметінің бірі осы дүниетаным. Абай оны өлеңдерінде «дүние көркі» деп те атайды. Дүниенің көркін сезіну, білу, тану адамның өзіне нұр, көрік беретін қуат. Абай айтқан адамның асыл қасиеттерінің бірі – нұрлы ақыл да осыдан шықпақ. Ақылдың нұрлы болуы мақсатында атқарылатын іс – дүниені танымақтық» (Есім, 2004: 48-50). Яғни, Аллатану дегеніміз – жаратылыстану ғылымдары, Адамтану дегеніміз

– Өзін-өзі тану (самопознание), ал Дүниетану дегеніміз – философия ғылымы депті. Әрине бұл да бір көзқарас, пікір.

Біздің ойымызша, Аллатану дегеніміз – рухани дүние, яғни иманды болу, иман бар жерде ұят бар деген қағиданы ұстану. Имани гүлді жан-жақты түсіну. Ал адамтану дегеніміз – өнер мен гуманитарлық және медицина ғылымдары, адамның адамгершілік, ізгілік жолын анықтауы, сонымен қатар адамның жаны мен тәнін тану. Дүниетану дегеніміз – қоршаған ортаны, яғни ғаламды тану. Бұл жаратылыстану ғылымдары айналысатын мәселе. Әрине, бұл шартты бөлініс. Субъективті пікір. Абай Құнанбайұлының ғылымды түсіндіруі, біз үшін, осы үш негізде қарастырып, өз өмірімізде Толық адам болуға ұмтылуымыз керек. Ол үшін, ең алдымен, иманымыз кәміл болып, жүрегіміз таза болу. Қайратымыз бен ақылымызды таза жүрегімізге бағындыру. Ол үшін ғылым төреші екенін есте ұстау керек екендігі анық.

Жалпы алғанда, құран мен ғылымның арақатынасы өте тығыз екені белгілі. Кез келген ғылыми жаңалықты алып қарасақ, оның құранда бар екенін ғалымдар дәлелдеп көрсетуде.

Бұл тараптан алғанда, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының бұрынғы бас муфтиі, профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі өзінің «Ғылым және дін» атты ғылыми еңбегінде ғылым мен құран туралы өз ойын былай сабақтайды: «Кейінгі ғасырларда ашылып жатқан көптеген ғылыми жетістіктердің Құран Кәрімде осыдан он төрт ғасыр бұрын яғни микроскоптан, телескоптан мақұрым ғасырда қорытынды түрде дөп басып айтылуы бұл күнде батыс, шығыс ғалымдарын таң қалдырып, бас идірген. Бұл Құранды с.ғ.у пайғамбар жазбағанын, Алла тарапынан жіберілген иллаһи кітап екендігін айқын білдіреді», ал «Абайтанудың алғашқы дәрістері» атты еңбектің авторы Н. Махан «Ал Құран мұны он төрт ғасыр бұрын былай деп көрсеткен: «Жерден өсіп-өнетін барлық өсімдіктерді, өздеріңді және сендердің білмейтін нәрселеріңді жұп-жұп қып жаратқан Алла қандай пәк» («Ясин» сүресі, 36-аят) немесе зерттеушілердің теңіздің ерекше қасиетіне байланысты соңғы ғасырда ашқан жаңалықтарының бірі Құранның «Рахман» сүресінде былайша баяндалады: «Алла тағала екі теңіз ағызды, олар бір-бірімен қабысады, бірақ араларында перде болғандықтан бір-бірімен араласпайды» («Рахман» сүресі, 19-20-аяттар)» (Махан, 2015: 215-216).

Сонымен Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша ғылымның салалары Аллатану, Адамтану, Дүниетану деп аталатын үш топқа бөлінген. Онда алдымен Аллаға иман келтіру арқылы, біз рухани дәулет жинаймыз, одан кейін өзімізді тану жолында Аллаға ұқсас боламын деп, талпынып, «Толық адам» ілімін меңгеруіміз керек, соңында, өзімізді қоршаған ортаны тану арқылы Алланың жаратқан ғаламын зерттеуіміз керек екен.

Енді орыс тілін жетік меңгеріп, орыс әдебиетімен жақсы таныс Абай Құнанбайұлы орыстардың европоцентристік бағытта екендігін жан-жақты зерделеп, сол кездегі қазақ қоғамы үшін ғылым мен білімді орыстар арқылы үйрену керек екендігіне еш шүбә келтірмейді. Яғни, орыс тілі, орыс ғылымы арқылы қазақтарға әлемнің есігі ашылатынын айтады. Бұл туралы Абай Құнанбайұлы жиырма бесінші қара сөзінде айтады:

«Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі». Бұл пікірден көріп отырғанымыздай, тек орыстың ғана емес, әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдей болатынын айтады. Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның Абай Құнанбайұлына арнаған мақаласында Абай атамыздың жеті тіл білгенін айтады.

Ғылым мен білімнің нәтижесі. Ғылым мен білімнің нәтижелері туралы Абай Құнанбайұлының қырық үшінші қара сөзінде келтіріледі: «Ақыл, ғылым – бұлар кәсиби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол – жанның жибилі қуаты дүр. Бір ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам ұлқейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың

қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-мәз нәрсе болмаса, үлкен ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол – көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын – бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз».

Ғылым мен білімді меңгерген адам әділетке қол жеткізеді. Яғни Ғадалатқа жету дегеніміз, өз өміріңе жауапкершілікпен қарап, не нәрсені де адамгершілікпен шешу. Яғни Абай Құнанбайұлы шығармаларының негізгі концепциясы **«ТОЛЫҚ АДАМ»** болу, ол Он жетінші қара сөздегі қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің ғылымға келіп жүгінуі, бұл жерде адамның өз өміріне, өзіне өзі қожалық етуіне келіп тіреледі екен, яғни рухани тәуелсіздікке қол жеткізеді. Енді осы Он жетінші сөзді түгел келтіргіміз келіп отыр. Бұл жерде негізгі концепция ашылып, ғылымның нағыз мақсатына жетуі туралы айтылған:

Осы Он жетінші сөзді Абай Құнанбайұлы «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде кестелі сөзбен былай өрнектеген:

*Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұлға бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл – қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.
Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады алек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.*

Немесе «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» деп басталатын өлеңінің соңғы шумағын қарап көрейік:

*Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.*

Профессор Т. Рысқалиевтің пікірі бойынша: «Адам қалай толық, жетілген тұлға болады? Абайдың жауабы қысқа, қысқа болса да нұсқа: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек», – дейді. Тағы бір жерде:

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек», – деп өз ойын нақтылай түседі. Адамның басқа қасиеттері осыдан шығады. «Адамзатқа не керек? Сүймек, сезбек, күйінбек, харекет қылмақ, жүтірмек. Ақылмен ойлап сөйлемек», – деп, Абай ақыл, қайрат, жүректің қалай іске асатынын көрсетеді. Батыс философиясында ақыл туралы көп айтылады. Қайратқа, практикалық ақылға, дүниені өзгертуге көп мән беріледі. Бірақ классикалық, ғылыми философияда жүрек туралы сөз болмайды. Тек бір тамаша ойшыл Блез Паскаль таным құралдарының қатарына ақыл, парасатпен бірге жүректі қосады. «Біз ақиқатты ақыл арқылы ғана емес, жүрек арқылы да тани аламыз», – деп жазады. Жүрек нені тани алады? Сыртқы дүниені ме? Жоқ. Адам өмірінің қырлары мен сырларын. Абайдың даналығын, тереңдігін адам өміріндегі жүректің ерекше рөлін ашып көрсетуінен аңғаруға болады. Бұл арада біз тағы да Абаймен бірге әлемдік философия деңгейіне шыға аламыз. Абайда даналық деген атына сай келетін нағыз философия бар екендігіне тағы да куә боламыз. Бір ғажабы – Абай ақылды, қайратты жүрекке бағындырып қояды. Бұлар «өзімбілемдікке», «әлімжеттікке» салынып, көп нәрсені бүлдіруі мүмкін. Адам өмірінде бәрі жүректің әмірімен, қалауымен болады дейді. Құдайды қалайтын – жүрек. Адамды адамға қосатын – жүрек. Махаббат та, достық та – жүректің қалауы. «Әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбаншылық» – бәрі де жүректен шығады (он жетінші сөз). «Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі. Ар-ұяттың бір ақыл күзетшісі» – деген де Абай. Абай ақылдың жайын терең түсінеді. Ақылды адам сөзге ден қояды, сөзді ұғады. Ақылсыз адам, керісінше, «сөзге ынтасыз» болып

келеді. «Қарны тоқ, қаса надан ұқпас сөзді, Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді...» – дейді» (Рысқалиев, 2020).

«Ұлттық мәдениетті дамытуда материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығын ұлттың мәңгі негіздері мен көздері ретінде дамыту, батысқа көзсіз еліктеуге байланысты туындаған мәселелер, т.б. қазіргі қазақ қоғамындағы ұлт мәдениетін қалыптастыруға қатысты дінге де назар аударудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Әрине, толық өркениетті елдің бірден-бір критеріі дін бола алмайды (Манкеева, 2014: 282). Дегенмен, «Батыс адамы дүниемен, табиғатпен, өзі сияқты басқалармен күресуде. Шығыс адамындағы күрес пафосы – керісінше; ол өзімен-өзі, өзіндегі толымсызбен күреседі» (Хамидов, 1993), – деген сияқты тұжырымдар негізсіз емес.

Сонымен, нәтижеге де келіп жеттік. Яғни, ғылым мен білімді меңгерген адам «Толық адам» болады екен.

Сонымен, мақаламызды қорытындылай келе айтарымыз, ғұлама, ойшыл, ақын, ағартушы, ұлттық әдеби тілдің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде ел тарихында өшпес із қалдырған және өлеңдері мен қара сөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тапқан Абай Құнанбайұлының еңбектерінде ғылым мен білімнің алар орны ерекше. Біз мақаламызды Абай Құнанбайұлының еңбектері бойынша ғылымның салалары және ғылым мен білім нәтижесі деген мәселелерге тоқтап, олардың ерекшеліктерін Абай Құнанбайұлының Қара сөздері мен өлеңдерінде жинақталып, тұжырымдалған ой-пікірлер бойынша түсіндіруге тырыстық.

Әдебиеттер

1. Бөкейхан Әлихан. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. 2012 // <https://abai.kz/post/12396>
2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
3. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
4. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977.
5. Ақпанбет Ғ. Қазақтың дүниетанымы. – Алматы, 1993.
6. Рысқалиев Т. Абай жолымен жүрген ел озады. 2020 // https://www.inform.kz/kz/abay-zholymen-zhurgen-el-ozady-tilekzhan-ryskaliev_a3606402
7. Есім Ғ. Абай туралы философиялық трактат. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 83 б.
8. Махан Н. Абайтанудың алғашқы дәрістері. – Алматы: «Азият», 2015. – 224 б.
9. Хамидов А. Шығыс және Батыс: дүниелік қатынас және дүниетаным // Шаһар. – 1993. – №1.

References

1. Bókeihan Álihan. Abai (Ibrahim) Qunanbauly // <https://abai.kz/post/12396>
2. Baitursynuly A. Qazaq til biliminiń máseleleri. – Almaty: Abzal-Aı, 2013. – 640 b.
3. Mankeeva J. Qazaq til biliminiń máseleleri. – Almaty: Abzal-Aı, 2014. – 640 b.
4. Gerder I.G. Idei k filosofıı istorıı chelovechestva. – M., 1977.
5. Aqpanbet Ğ. Qazaqtıń dúnietanymy. – Almaty, 1993.
6. Rysqaliev T. Abai joly men júrgen el ozady. – https://www.inform.kz/kz/abay-zholymen-zhurgen-el-ozady-tilekzhan-ryskaliev_a3606402
7. Esim Ğ. Abai týraly filosofıalyq traktat. – Almaty: Qazaq ıńiversiteti, 2004. – 83 b.
8. Mahan N. Abaitanýdyń alǵashqy dáristeri. – Almaty: «Azıat», 2015. – 224 b.
9. Hamıdov A. Shygys jáne Batys: dúnielik qatynas jáne dúnietanym // Shahrar. – 1993. – №1.

Сарекенова К.К.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: sareke.kk@gmail.com

АБАЙ КУНАНБАЕВ О ЗНАЧЕНИИ НАУКИ

В статье рассматриваются направления науки и вопросы образования в творчестве великого казахского поэта Абая Кунанбаева и его результаты. В статье рассматривается отношение великого казахского поэта Абая Кунанбаева к различным направлениям науки и образования и результатам их применения. Согласно трудам Абая Кунанбаева, отрасли науки делятся на три группы: «Аллатану, Адамтану, Дүниетану». Абай учит, что мы должны сначала обрести духовное богатство, веруя в Бога, затем стремиться быть подобными Богу в нашем самопознании, овладеть доктриной «Совершенного человека» и, наконец, узнав себя, исследовать Вселенную, созданную Богом. В статье отмечается актуальность выводов о науке и образовании, сделанные великим Абаем, и на современном этапе развития общества. Вопросы науки и образования занимают особое место в творчестве Абая Кунанбаева, отражая бытие, жизнь, мировоззрение, характер, душу, религию, менталитет, язык, дух народа.

Ключевые слова: казах, Абай Кунанбаев, Слова наизидания, поэзия, образование, наука, значение слова.

Sarekenova K.K.

L.N. Gumilyov Eurasian
National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: sareke.kk@gmail.com

BRANCHES OF SCIENCE IN THE WORKS OF ABAY KUNANBAYULY

The article examines the directions of science and education in the work of the great Kazakh poet Abai Kunanbaevich and its results. According to the works of Abai Kunanbaevich, the branches of science are divided into three groups: “Alлатану, Адамтану, Дүниетану”. He teaches that we must first gain spiritual wealth by believing in God, then strive to be like God in our self-knowledge, master the doctrine of the «Perfect Man», and finally explore the universe created by God by getting to know ourselves. In the works of Abai Kunanbaevich, the current situation is compared with the fact that conclusions about science and education are relevant today. Thus, the problem of science and education occupies a special place in the work of Abai Kunanbaevich, which reflects the essence, composition, life, worldview, character, soul, religion, mentality, language, spirit of the nation.

Key words: Kazakh, Abai Kunanbaevich, Words of edification, poetry, education, science, meaning of the word.